

Tanzimat'tan Önceki Dönemde Osmanlı Mahkemelerinin Görev ve Yetkisi

Mustafa Şentop*

The procedural laws of the Ottoman legal system were based on the idea that the function of the judiciary, like all other administrative functions, was controlled by the head of the state. The legal status of judges, who were appointed by the head of state, but acted on behalf of the people, was envisaged on the basis of agency. Thus, matters pertaining to their appointment, duties and rights were decided within this framework. From early times on, the judiciary was defined within certain principles; while the judges were, in principle, charged with overlooking all cases, without any delineation, later on certain limitations were imposed, owing to changing circumstances. The right of judging certain individuals and of trying cases which were prone to mistreatment or which involved more than a certain amount of money was taken away from the jurisdiction of the general courts and relegated to the courts of Divan-i Hümayun or Kazasker to facilitate a fairer trial. As to the place of jurisdiction, it seems that the place where the defendant lived was taken into account, with real estate cases or cases that had special features having different rules applied. However, since the rules regarding the duties and jurisdictions of the judges were not immutable according to the exigencies and circumstances of time, applying different rules can be regarded as being within the authority of legislation. Thus, the above developments seem to have emerged in this respect.

Key words: Legal status of judges, Jurisdiction, Place of jurisdiction.

Giriş

Osmanlı mahkemesi Tanzimat öncesi dönemde tek hâkimden oluşan, tek mahkeme idi. Geç dönemlerde "şer'iyye mahkemesi" olarak isimlendirilen bu mahkeme, başka bir mahkeme olmadığı için ayrı bir isim de taşımıyordu. Osmanlı devleti toprakları üzerinde gerçekleşen her olayla ilgili olarak, ceza - hukuk veya bir başka şekilde konu ayrımı yapılmaksızın ortaya çıkan yargısal ihtilaflar bu mahkemede çözülür, sonuçlandırılırdı. Klasik dönem (ki bu dönemden Tanzimat'ın başlangıcına kadar olan dönemi kastediyoruz) Osmanlı mahkemelerinde bir karmaşa, ikilik, uygulama farklılıkları söz konusu değildi. Bu sebeple, bazı istisnai durumlar göz ardı edilirse, klasik dönemdeki Osmanlı mahkemeleri hakkında bütünü kapsar şekilde konuşma imkânına sahip olduğumuzu ifade etmek gerekir.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

Osmanlı Devletinde Hâkimin Hukuki Statüsü

Osmanlı hukuk sistemi, teorik temelleri bakımından İslam hukukunun dışında mütalaa edilemez. Uygulamada “örfi hukuk” diye adlandırılan ve devlet tarafından vazedilen hukuk kuralları, her ne kadar İslam hukukunun kaynaklarından üretilmemişse de, İslam hukukunun sistematik bütünlüğü içinde bir yere sahip kurallardır¹. Akademik çevrelerin dışında bazı kişilerin zannettiğinin aksine, İslam hukuku (şer’i hukuk), hayatın her alanı için eksiksiz hukuk kuralları getiren bir düzen değildir. Bir dünya görüşünün genel perspektifi içinde, hukuk düzenine ait genel ilkeler ile zamanla değişmeyeceği düşünülen ve değişmemesi istenilen esaslar belirlenmiş, oldukça geniş bir alan ise bu genel esaslara aykırı olmamak kaydıyla yasama faaliyeti için “boş” bırakılmıştır. Hukuki düzenlemelerdeki bu “bilinçli boşluk” Osmanlı Devleti’nde, Türk devlet geleneğinin de etkisiyle, yazılı kurallarla doldurulmuştur. Bu çerçevede, örfi-şer’i hukuk ayrımı izahta kolaylık sağlaması bakımından elverişli olmakla birlikte, Osmanlı Devleti’nin İslam hukuku dışında bir hukuk sistemine sahip bulunduğu kanaatine varmamıza yol açmaz. Aksi yöndeki değerlendirmelerin², Osmanlı hukukunun bütünlüğü ve genel

¹ Halil İnalcık, “Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet”, *İslâmiyât*, C.I, sy.4, (Ekim – Aralık 1998), sh.142.

² Bkz. Coşkun Üçok, “Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C.III, (1946), sy. 1, sh.125-146; *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.III, (1946), sy.2, 3, 4, sh.365-383 ve aynı dergi, C.IV, (1947), sy.1-4, sh.48-73. Üçok, Osmanlı ceza hukuku hakkında, özellikle yazıldığı tarih dikkate alındığında, değerli bilgi ve değerlendirmeler içeren bu makalesinde, kanunnamelerde yer alan bazı hükümlerin İslam ceza hukukuna aykırı olduğunu belirtmektedir. Bu hususta verdiği örnekler, makalenin hacmi dikkate alındığında, çok az sayıda, hatta bir kaç cümleden ibaret olmakla birlikte dikkate alınmaya değer gözükmektedir. Ta’zir cezalarının, had ve kısas cezalarından miktarca aşağı olması gerektiğine dair görüşün (bkz. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.III, (1946), sy.2, 3, 4, sh.365-383 ve aynı dergi, C.IV, (1947), sy.1-4, sh.49) bazı İslam hukukçuları tarafından savunulduğu, bir çok hukukçunun ise ölüm cezası dahil her türde cezanın ta’zir cezası olarak tayin edilebileceğini kabul ettikleri belirtilmektedir (bkz. Aynı makale, sh.51). Dolayısıyla, İslam hukukunda kabul edilmeyen cezaların ta’zir cezalarını düzenleyen kanunnamelerde yer aldığını söylemek, hukukçuların tamamı dikkate alındığında isabetli olmayacaktır. Kanunnamelerdeki ceza düzenlemelerinin genel olarak “ağır” hükümler içerdiğine dair görüşe (aynı makale, sh.51) ise katılmamak mümkün değildir; bu hususun ceza politikası bakımından ayrıca değerlendirilmesi gerekir. Müellifin, mali cezalarda ödeme gücüne nispetle yapılan tasnifin isabetli olmadığına dair değerlendirmesini de (aynı makale, sh.60-61) kabul etmek zor görünüyor. Müellif, İslam hukukundaki tasnifte, sosyal durumu yüksek olanlara daha hafif, sosyal durumu düşük olanlara daha ağır ceza tanzim edildiğini, Osmanlı kanunnamelerinde ise, tam aksine, ödeme gücü yüksek olanlara ağır, zayıf olanlara hafif ceza verildiğini belirtmektedir. Halbuki, ta’zir cezalarında sosyal duruma göre yapılan müellifin zikrettiği değerlendirme, “tevbih” olarak adlandırılan, hafif suçlarda kişiyi bir daha yapmamak üzere ikaz etme, azarlama cezası için söz konusudur; böyle bir cezada sosyal statüsü yüksek olan kişilerin daha az bir “itap”tan çekinecekleri, diğerleri için ise daha ağır bir “itap”ın etkili olacağı düşünülmüş olmalıdır. Mali cezalarda ise, “ceza” yönünden etkililiği sağlamak bakımından ödeme gücünün dikkate alınması tabii karşılanmalıdır. Son bir

karakteri dikkate alındığında gerçeği yansıtmadığını ifade etmek gerekir. Bu bakımdan, yargılama hukukuyla ve özellikle kadıların hukuki statüsüyle ilgili düzenlemelerin İslam hukukunun genel ilkeleri çerçevesinde ele alınması gerekmektedir.

İslam hukukunda, devlet iktidarının yasama, yürütme ve yargı erkleri olarak ayrı ayrı değil de bir bütün olarak değerlendirildiğini ve devlet başkanında toplandığını söyleyebiliriz³. Devlet başkanının umumi "velayet" anlayışı çerçevesinde, adaletin sağlanması, hukukun uygulanması ve nizaların halledilmesine dair görevleri de bulunmaktadır⁴. İslam tarihinde Hz. Peygamber ve sonraki halifeler döneminde, devlet başkanının bizzat yargılama yaptığına dair bilgilere rastlanmaktadır⁵. Devlet sınırlarının genişlemesi, nüfusun ve ihtilafların artması, devlet başkanlarının da hukuki yeterliliklerinin bulunmaması gibi çeşitli sebeplerle, devlet fonksiyonlarının ayrılması yoluna gidilmiş, idari görevlerle yargı görevinin farklı kişiler tarafından yürütülmesi ikinci halife Ömer zamanından beri gerçekleştirilmeye başlanmıştır⁶.

Yargı yetkisi kural olarak devlet başkanına ait olmakla beraber, bu yetkinin onun tarafından bizzat yerine getirilmesi mümkün olmadığına göre, bizzat veya bir başkası vasıtasıyla tayin edeceği kişiler (kadılar) eliyle icrası gerçekleşecektir. Devlet başkanı, mahkemeler kurarak, hâkimler tayin ederek veya ettirerek yargı fonksiyonunu yerine getirecektir⁷. Hâkimlerin, devlet başkanı tarafından tayin edilmekle beraber, onun adına değil kamu adına faaliyet gösterdikleri hu-

husus olarak, Fatih ve Kanuni kanunnamelerinde (21 ve 22. maddeler, bkz. Aynı makale, sh.54 ve 57) yer alan hükmün İslam ceza hukukuna aykırılığı hususuna temas etmek istiyoruz. At hırsızlığıyla ilgili bu hükümde, öncelikle had cezasının esas alındığı görülmektedir: "eğer at oğrılarsa elin keseler ...". Bilindiği üzere, had cezalarının tatbiki için gerekli şartların her zaman oluşması mümkün olmamaktadır. Böyle hallerde, suçlunun cezasız kalmaması için bir ta'zir cezası belirlenir. Hükmün devamında bu ifade edilmektedir: "... kesmezlerse ikiyüz akçe cerime alına". Buradaki düzenleme, "el kesme" ile "cerime" arasında hakimi muhayyer bırakan bir düzenleme değildir; had cezasına hükmedilmesi mümkün olmadığı takdirde ikinci cezanın verilmesi gerekecektir. Nitekim, kanunnamelerin başka metinlerinde (bkz. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford, 1973, sh.73, özellikle 6 numaralı dipnot) mali cezanın had cezası yerine geçmek üzere değil, uygulanamaması halinde verilerek üzere belirlendiği anlaşılmaktadır. Ta'zir suçlarıyla ilgili olarak uygulamaya dayalı bir çalışma için bkz.: Yaşar Tekin, *Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Ta'zir Suç ve Cezaları*, (1179/1765), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, sh.138-143.

³ Fahrettin Atar, "Kazâ" (Kazâ), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C.25, sh.115; aynı müellif, *İslam Adliye Teşkilatı (Adliye)*, Ankara, 1991, sh.21-34.

⁴ Aynı yerler.

⁵ Atar, *Adliye*, sh.45 vd.

⁶ Atar, *Adliye*, sh.66. Bu ayrımın daha önce, hatta Hz. Peygamber döneminde yapıldığı da ifade edilmektedir. Bkz. a.g.e., sh.31.

⁷ Atar, *Kazâ*, sh.115.

kukçular tarafından kabul edilmekte, bu sebeple devlet başkanının görevinin sona ermesi halinde hâkimlerin görevlerini sürdürecekleri ifade edilmektedir⁸. Bu durumda, devlet başkanı ile onun tayin ettiği hâkim arasında tesis edilecek hukuki ilişkinin niteliği önem kazanmaktadır. Hâkimin tayini, görevden alınması, denetlenmesi, kararlarının incelenmesi (temyiz), görev alanı ve yeri bakımından sınırlandırılabilmesi hep bu ilişkinin niteliğiyle alakalı olacaktır.

Mecelle'de de ifadesini bulduğu üzere, devlet başkanı ile kadı arasındaki hukuki ilişki vekâlet ilişkisidir. Buna göre, "(h)akim, taraf-ı sultaniden icra-yı muhakemeye ve hükme vekildir."⁹ Klasik kaynaklarda da, devlet başkanı ile hâkim arasındaki ilişki bir "vekâlet" ilişkisi olarak nitelendirilmektedir¹⁰. Yargı görevini ifa edenlere kadı ile birlikte, vekil anlamında "nâib" adının da verilmesi, kazâ merkezlerine "niyabet" denmesi bu vekalet ilişkisini belirtmesi açısından önemlidir. Bu çerçevede bakıldığında, devlet başkanının kadıları tayini, yetki ve görev sınırlarını belirlemesi, azl etmesi vekâlet ilişkisi içinde değerlendirilmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki, devlet başkanı kadıları bizzat tayin edebileceği gibi, bu işin ifası için başkalarını da görevlendirebilir. Nitekim Abbasiler döneminde kadı tayinleri için yetkili olmak üzere kâdî'l-kudatlık makamı kurulmuş¹¹, Osmanlı devletinde de kadı tayinleri, XVI. yüzyıl ortalarından itibaren mevleviyetlere tayinde şeyhulislamın yetkisi ayrı tutulursa, kazaskerler tarafından gerçekleştirilmiştir¹². Kadılıklarda değişiklikler, kadıların tayin ve azilleri, hüküm sahalarının tahdidi veya tahdidin kaldırılması kazaskerin yetkisine verilmiş; daha doğrusu onun buyrulduzu ile ve padişaha arz ederek aldığı hüküm ile yapılmıştır¹³.

Bu hukuki ilişkinin gereği olarak, devlet başkanı kadıların görev yerini, görev alanını ve kapsamını belirlemek yetkisine sahiptir¹⁴. Devlet başkanı veya hakim-

⁸ Aynı yer. Halife vefat ettiği zaman valilerin ve kadıların mün'azil olmayacağına dair, bkz.: Mehmed b. Hüseyin el-Ankaravî, *Fetâvâ'l-Ankaravî*, Bulak, 1281, C.I, sh.386.

⁹ Mecelle, 1800. madde.

¹⁰ Mâverdî, *Edebü'l-Kâdî*, (naşiri: Muhyi Hilal es-Serhan), Bağdad, 1971, C.I, sh.174; İbrahim el-Halebî, *Mültekâ'l-Ebhur*, (naşiri: Mehmed Reaî), İstanbul, 1268, sh.145; Hayruddin er-Remlî, *el-Fetâvâ'l-Hayriyye fi nef'i'l-beriyye*, Bulak, 1273, C.II, sh.6.

¹¹ Kâdî'l-kudatlık kurumu için bkz.: Şükrü Özen, "Kâdilkudât", *DİA*, C.24, sh.77-82.

¹² Kazaskerlik kurumu için bkz.: Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)", *Belleten*, C.LXI, sy.232, (1988), sh.232 vd.; Mustafa Şentop, *Osmanlı Yargı Sistemi ve Kazaskerlik*, İstanbul, 2005.

¹³ İnalcık, "Mahkeme", *İslam Ansiklopedisi*, (İ.A.), C.7, sh.149.

¹⁴ Mecelle'nin 1801 ve devamındaki maddelerinde bu hususlar düzenlenmektedir.

MADDE.1801-Kazâ, zaman ve mekan ile ve bazı husûsatın istisnâsı ile tekayyüd ve tahassus eder.

Meselâ, bir sene müddetle hükme memur olan hakim ancak o sene içinde hükmeder. Ol senenin hulûlünden evvel veya mürûrundan sonra hükmedemez. Ve keza muayyen bir kazâda hükmetmek üzere nasbolunan hakim ol kazânın her mahallinde hükmeder, amma diğer kazâda hükmedemez. Ve bir mahkeme-i muayyenede hükmetmek üzere nasbolunan hakim ancak

leri tayine yetkili şahıs, tayin sırasında belli şartlarla hakimi sınırlayabilir. Bu şartlar özellikle, belli davalara bakma veya bakmama, belli coğrafi sınırlar içinde yargılama yapma ve belli süreyle görev yapma şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Yargı görevinin icra edileceği coğrafi alanla ilgili sınırlamalar her hakim tayininde ayrıca belirtilmemekte, bunun yerine yargı çevrelerinin önceden belirlenmesi, başka ifade ile "kazâ" teşkili suretiyle sınırları belli yargı çevreleri oluşturulmaktadır¹⁵. Bu durumda bir "kazâ"ya tayin edilen hakimın yargı yetkisinin coğrafi sınırları önceden bilinmiş olmaktadır. Pek çok kadı beratında rastlandığı gibi, Ankara'ya tayin edilen kadı Ahmed'e de Anadolu Kazaskeri tarafından verilen mektupta "... varub kazâ-i mezbûrda icra-yı ahkam-ı şer'iyye idüb ..." yazılmaktadır¹⁶. Buradaki "kazâ-i mezbûr" ibaresi ile belirli bir yer, sınırları malum bir yer kastedilmektedir. Bu sebeple, hakimın yer bakımından yetkisi incelenirken, yargı çevrelerinin nasıl belirlendiği hususuna da açıklık getirmek gerekecektir.

Kazâ (Yargı) Çevrelerinin Teşkili, Birleştirilmesi ve Ayırılması

Osmanlı Devleti'nde kazâ çevrelerinin belli esaslara göre tespit edildiği bilinmektedir. Fetihten önce bir yargı çevresi olan şehirlerin yeniden değerlendirilmeye tabi tutulduğu, bazen müstakil bir "kazâ" olarak bırakıldığı, bazen de başka bir yerleşim yeriyle birleştirilerek "kazâ" yapıldığı görülmektedir. Kazâ çevrelerinin belirlenmesinde esas alınan temel kriter, bölgenin getireceği tahmin olunan gelir¹⁷ durumudur. Daha önce de geçerli olduğu tahmin edilen bu esas, Celalzâde

ol mahkemede hükmedib diğer bir mahalde hükmedemez. Ve kezâlik maslahat-ı âhme mülahaza-i âdilesine binaen filan hususa müteallik dava istimâ olunmaya deyû emr-i sultânî sâdır olsa hakim ol davayı istimâ ve hükmedemez, veyahud bir mahkeme hakimi bazı hususât-ı muayyene istimâna me'zun olub da maadâsını istimâa me'zun olmasa ol hakim ancak me'zun olduğu hususâtı istimâ ve hükmeder. Maadasını istimâ ve hükmedemez. Ve kezâlik bir müctehidin bir hususda re'yi, nâsa erfak ve maslahat-ı asra evfak olduğuna binaen ânin reyî ile amel olunmak üzere emr-i sultânî sâdır olsa ol hususda hakim ol müctehidin reyine münâfi diğer bir müctehidin reyî ile amel edemez, ederse hükmü nâfiz olmaz.

MADDE. 1803-Müteaddid hakimi olan beldede hasmeynden birisi bir hakimın ve diğeri obir hakimın huzurunda mürâfaa olmak isteyib bu vechile beynlerinde ihtilaf vaki olsa müddeâleyhin ihtiyar eylediği hakim tercih olunur.

MADDE. 1807-Bir kazâ hakimi başka bir kazâ dahilindeki arazi davasını istimâ edebilir. Fekat kitâb-ı davada beyan olunduğu vechile hudûd-ı şer'iyyesinin beyanı lazım gelir.

¹⁵ Kazâların teşkili hakkında bkz.: Tuncer Baykara, "Kazâ", *D.İ.A.*, C.25, sh. 119-120. Mecelle şarihi Ali Haydar Efendi, bu hususla ilgili olarak, "Zamanımızda bütün kazâlar bu vechile mekan ile mukayyedir. Zira hükkâm-ı şer'in velayetleri birer kazâyâ kasr ve tahsis olunmuşdur ki bir kazâ hakimi diğer kazâda hüküm idemez" *Dürrü'l-Hükkâm fî Şerh-i Mecelleti'l-Ahkâm*, C.IV, İstanbul, 1330, sh.702.

¹⁶ Halit Ongan, *Ankara'nın İki Numaralı Şer'iyye Sicili*, Ankara, 1974, sh.138. (1752 numaralı kayıt.)

¹⁷ Gelirden kasıt, kadiya getireceği düşünülen gelirdir. Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti'nde kadılar devletten maaş almayıp, gördükleri davalara ve diğer işlerden almış oldukları harçlarla geçimlerini sağlardı. Harçlar, miktar veya oran olarak kanunnamelerde belirlenmiştir.

Kanunnamesi'nde "bir kadılık hasılı her bin hanede on akçe tahmin olunub anın üzerine hasıl bağlanur" şeklinde ifade edilmektedir¹⁸. Şu halde en düşük dereceli kadılık yirmi akçe gelirli olduğuna göre, bir kaza bölgesi en az ikibin haneden oluşmaktadır. Göyünç, Mardin şehri üzerine yapmış olduğu çalışmada, gelirlerle ilgili bilgilerin kanun maddesini teyit ettiği yazmaktadır¹⁹.

Zaman içerisinde kazâ bölgesinde nüfus artışı veya azalması ile karşılaşılabilceği için kazâ bölgelerinin sınırlarında değişiklikler olması tabiidir. Bazen de başka sebeplerle kazâların birleştirildiği veya diğer bir kazâyı ilhak edildiği görülmektedir. Özellikle mahkemelerin uzak olması ve iş yükünün yoğunluğu yeni kazâ dairesi teşkili için bir sebep olarak gösterilmektedir²⁰.

Bkz.: İlber Ortaylı, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", *Bülent Nuri Esen'e Armağan*, Ankara, 1977, sh.259-261; Bahaeddin Yediylidiz, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* - I, Edt. E. İhsanoğlu, İstanbul, 1994, sh.461.

¹⁸ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, C.VII, İstanbul, 1994, sh.250. Latin harfleriyle olan metinde "... her bir hanede..." denilmesine rağmen, asıl metinde (sh.279) açık olarak "bin hane" yazmaktadır ki makul olan da budur; diğeri baskı hatasından kaynaklanmış olmalıdır. Ayrıca bkz.: Necmi Öz, Celal-zade Kanunnamesinin Tetkik ve Tahlili, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Lisans Tezi, 1966, sh.53.

¹⁹ Nejat Göyünç, *XVI. Asırda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969, sh.48. Ergenç, Göyünç'ün hesabının doğru olduğunu belirtmekle beraber, 74 sene sonra yapılan bir tayindeki bilgilere dayanarak, zaman içinde kanunnameye belirtilen esasın uygulamada dikkate alınmadığını ifade etmektedir. Göyünç'ün verdiği bilgide, Mardin kadısı, 1518 senesinde, 50 akçe yevmiye ile tayin edilmişti; o tarihteki müslüman hane sayısı 4760 olduğuna göre, yaklaşık "bin haneye on akçe" hesabı doğrulanmaktadır. Ergenç'in tespitinde ise, 1592 senesinde Mardin kazâsına tayin edilen kadının yevmiyesi 150 akçedir. Ergenç, bu süre içinde Anadolu'daki nüfus artışının en çok %125 olduğu belirterek hane sayısında %300'lük bir artışı mümkün görmemektedir. Buradan hareketle, "kadı gündeliklerinin artık hanelere göre yapılmış tahminler olmaktan çıkıp daha ziyade Osmanlı ülkesinin her yanındaki kadılıkların birbirlerine göre büyüklük ve önem derecelerini gösteren bir gösterge niteliği taşıdığını" ifade etmektedir. Mardin kazâsı özelinde yapılan bu değerlendirmede, belirtilen tarihlerde kazâ çevresine dahil olan hane sayılarının esas alınması gerekmektedir. Mardin kazâsının nüfusu genel artış oranlarından daha fazla artmış olabileceği gibi, kazâ çevresinde nahiye ilhakıyla bir genişleme de söz konusu olabilir. Nitekim Ergenç yakın bir tarihte (1583) Ankara kazâsından iki nahiyenin ayrılarak, kazâ statüsüne geçirildiğini belirtmektedir. (Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, 1995, sh.183, dpn.17).

²⁰ "İstanbul kadısına hüküm ki, Südde-i Saâdet'ime mektub gönderip mahrûse-i mezbûrede beş yerde mahkeme olmakla müselmânlara ta'ab gelip husûsen eyyâm-ı şitâda bu'd-i mesafeden gelmekte zahmet u meşekkat çekerler deyû bir iki yerde dahi mahkeme ihdâs olunmak ricâsına arz eylediğin ecilden göresin, fi'l-vâki mahkeme ihdâsı gayet lazım ise tedârik olunmak emredip buyurdum ki, vusûl buldukda göresin, fi'l-vâki mahkeme ihdâsı gayet lazım ise münasib olan mahallin mahkeme ihdâs eyleyip icra-yı ahkâm-ı şer'iyye eyleyesin (bâ-Hatt-ı Hümâyûn) fi 2 Safer 994 / 23 Ocak 1586." Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, (hız. Abdullah Uysal), Ankara, 1987, sh.47. Bu hükümden, yeni bir kazâ kurulması mı, yoksa "nahiye" teşkili mi isteniyor düşünmek gerekir. Özellikle son kısımda, münasip yerde mahkeme ihdâs eyleyip ahkâm-ı şer'iyyeyi icra etme emri, bir nahiye yani nâiblik kurulmasına dair bir talep olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Çünkü kazâ teşkili prosedürü farklıdır, İstanbul kadısının yetkisinde olmamalıdır.

Kazâların teşkili, ayrılması veya birleştirilmesi ya da sınırlarının değiştirilmesi ile ilgili prosedürü düzenleyen özel bir hükme rastlayamadık. Ancak kazâ sınırlarının değiştirilmesi, bazı nahiyelerin kadılığa ilhakına veya kadılıktan ayrılmasına dair kayıtlar kadı sicillerinde görülmektedir.

Şer'iyeye sicilleri üzerinde yapılan çalışmalarda, mesela Jennings'in makalesinde²¹ bu hususa dair örnekler mevcuttur. Defterde yer alan Anadolu Kazaskeri Kemalüddin Efendi'nin²² gönderdiği bir yazıya göre, daha önce görev yapan Anadolu Kazaskeri tarafından Kara Hisar, Develi ve Yahyalı nahiyeleri Kayseri kadılığından ayrılarak Niğde kadılığına bağlandığı ancak adı geçen nahiyelerin Kayseri kadılığından ayrılmasının doğru olmadığı ve bu nahiyelerin yeniden Kayseri'ye tabi kılındığı ifade edilmektedir²³.

Aynı şekilde bir hüküm Bursa şer'iyeye sicilinde görülmektedir. Bursa kadılığına tâbi bir karyenin İnegöl kadılığına bağlanması suretiyle daha önce "gadr" edildiğini belirten Anadolu kazaskeri, karyenin yeniden Bursa kadılığına ilhak edildiğini ifade etmektedir²⁴.

H.976 tarihli Vize icmal defterinde yer alan bir kayıt padişahın ferman ile bir nahiyeyi müstakil kadılık haline getirdiğini göstermektedir²⁵. Aynı işlemle, başka kadılıklara ait bazı köyler ayrılıp yeni teşkil edilen kadılığa bağlanmış, bunun sonucu olarak yargı çevreleri yeniden düzenlenmiştir. Benzeri bir hükme, Ankara

²¹ Ronald C. Jennings, "Limitations of The Judicial Powers of The Kadı in 17th C. Ottoman Kayseri", *Studia Islamica*, Nr:50, 1979, sh.151-184.

²² Defterdeki yazıda mevcut olan tarih (27 Zilhicce 1018) Taşköprülüzade Kemalüddin Efendi'nin üçüncü defa Anadolu Kazaskerliği yaptığı döneme denk gelmektedir. Kemaleddin Efendi, 12 Cemaziyevvel 1012 - 15 Cemaziyevvel 1013 tarihleri arasında birinci defa, 28 Zilhicce 1013 - 12 Safer 1015 tarihleri arasında ikinci defa, 6 Şevval 1018 - 19 Zilkade 1019 tarihleri arasında da üçüncü defa Anadolu Kazaskerliği yapmıştır. Bkz. Şentop, *Kazaskerlik*, sh.101.

²³ Jennings, sh.160.

²⁴ Bursa kadısına gönderilen hükümde, kazâ sınırlarıyla ilgili arzın kazasker tarafından yapıldığı belirtilmektedir: "...malum ola ki, mukaddemâ Bursa kazâsı mülhakâtından Görede (?) nam karye bundan bir tarikle İnegöl kazâsına ilhak olunmakla gadr olunmağın haliyâ mahrûse-i Bursa kazâsına ilhak olunduğuna bilfiil Anadolu kazaskeri olan ... Mevlana Mehmed ... mektup vermeğın mücebince amel olunup ..." Hükümle beraber, aynı mahiyette Anadolu kazaskerinin bir yazısı da deftere kaydedilmiştir. Bkz. Salih Pay, *1069-1070/1659-1660 Tarihli Bursa Şer'iyeye Sicili*, Bursa, 1987, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, sh.185-186, (varak 63a).

²⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakkında Mahsus İstatistik Defterleri - II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.II, sy.2, (İkinci cikanun 1941), sh.235. "Vize tımarları tamam tevzi" olunub icmal yazıldıktan sonra Bergoz nahiyesi müstakil kadılık olmak sene 976 şa'banının yirmibirinde ferman olunub Vize ve Hayrebolu ve Baba Eskisi ve Çorlu ve Pınar Hisar kadılıklarından cümle kırk bir pâre karyeler ferman-ı şerif mucibince ifraz ve Bergoz nahiyesinde yazılıb mukaddemâ virilen tezkerelere muhalif olmamasıyçün işbu icmalde alınan karyeler üzerine nahiy-i Bergoz diyü işaret olunmuşdur...".

şer'iyye sicilinde rastlanmaktadır. Bacı ve Çukurcak kazâları Ankara'ya tabi birer nahiye iken müstakil kazâ haline getirilmişlerdir²⁶.

Rumeli Kazaskerliğine ait bir ruznâmede kazâların ayrılması, birleştirilmesi ve yeni kazâ teşkiline dair daha açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre, bu tür işlemler kadı tayinleri gibi padişaha arz edilmişler ve onaylanmışlardır²⁷. Bu kayıtlarda kazâların birleştirilmesi için bazen halk müracaat edip talepte bulunmuştur. Müracaatlarda sebep olarak "meclis-i şer'e gitmek ve murafaa olmak" hususunda zorluk çektikleri belirtilmektedir²⁸. Bazen de bölgedeki idari yetkili veya çevredeki kazâ kadıları mütalaa göndermekte, yeni kazâ teşkilini veya kazâların ayrılmasını talep etmektedir. Bunlarda yukarıdaki sebeplerin yanına "mâl-ı miri tahsilindeki zorluk" da eklenmektedir²⁹. Kazaskerin herhangi bir şekilde öğrendiği ve re'sen arz ettiği düzenlemelere de rastlanmaktadır³⁰.

²⁶ Ergenç, sh.183, dpn.17. Ankara Şer'iyye Sicilinde I/1096'da kayıtlı 23 Ekim 1583 tarihli ferman sureti.

²⁷ "Sakton (?) adası Değirmenlik kazâsından kemâl-i mertebe bâid olmağın müstakillen kadılık olup yevmî yirmibeş akçe ile sadaka olmağın... hatt-ı humayûn-ı saadet makrun vârid oldukda..." (Ertuğrul Oral, *Rumeli Kazaskerliği Ruznamesi*, (Basılmamış mezoniyet tezi), İstanbul, 1980, sh.41, h.124). Bir kadı/müfettişin gönderdiği mütalaa üzerine Angeli Kasrı kazâsından İvlahor nahiyesi ve Kerpenis kazâsından Apokri nahiyesi ifraz olunup müstakillen kadılık olup (kırk akçe yevmiyeli) ... uygundur diye padişaha arz. (Oral, sh.59, h.180). "... bundan akdem Karitine kazâsından ifraz olan nahiye-i Fener müstakil kadılık iken hala bir tarik ile gerü ilhak olunup nahiye-i mezbura müstakil kadılık olmak her vechile fukarâ-i reâyânın hallerine evlâ ve ensebdir deyû... Mora Sancağı Beyi arz edib..." padişaha kazasker tarafından arz olunur. (Oral, sh.68, h.213). "... Hurbişde kazâsından ayrılıp Kesriye'ye tabi olan bazı köyler ile, Kesriye kazâsına tabi başka bazı köyler oradan ifraz olunup Hurbişde kazâsına ilhak olunmuş ve Hurbişde kazâsı ikiye bölünmüş akçe ile verilmiştir (Oral, sh.118, h.374). "...Sabıkâ Hulumiç kazâsı müstakil iken Balya-badra kazâsına zam olunup müddeti tamam olmağla gerü müstakil kadılık olmak reâyâ ve berâyâyâ ve ahâlî-i vilayete evlâ ve enfâ olmağın..." (Oral, sh.129, h.412). "...Dıraç kazâsında nahiye-i Peklin bundan akdem müstakillen kadılık iken bir tarikle Dıraç kazâsına ilhak olunup lakin yine nahiye-i mezkure müstakil kadılık olması her vechile reâyâ ve berâyâyâ evlâ ve enfâ olduğundan..." Belgrad müfettişi bildirir...ve kazasker padişaha arz eder (Oral, sh.132, h.420). "...Yenipazar kazâsına tâbi Mitroviçe bundan akdem müstakil kadılık iken bir tarikiyle Yenipazar kazâsına ilhak olunup lakin yine nahiye-i merkume müstakil kadılık olması her vechile reâyâyâ evlâ ve enfâ olduğun..." civar kadıları bildirir kazasker arz eder (Oral, sh.135, h.430). "...Turmarınca (?) kazâsı muzâfâtından Opar nahiyesi halkı meclis-i şer'-i şerife murâfaa olmaya usret çekilip mesafe-i baide olduğundan...bundan akdem ifraz olunup müstakil kadılık iken bir tarikiyle yine Turmarınca'ya bağlandığı lakin nahiyesinin müstakil kazâ olmasının reâyâ ve berâyâyâ ve mâl-ı miri tahsiline evlâ ve enfâ" olduğu Ohri Müfettişince kazaskerliğe bildirilip, oradan da arz ediliyor (Oral, sh.136, h.431). Daha önce müstakil kadılık olup Sakız'a ilhak edilen Susam adası mesafe-i baide olup meclis-i şer'e gitmekte ve mâl-ı miri tahsilinde zorluk olduğu gerü ifraz olup sabık üzere müstakil kadılık olması "reâyâ ve berâyâ ve mâl-ı miri tahsiline evlâ ve enfâ olmağın..." mütalaasıyla kazasker tarafından arz ediliyor (Oral, sh.137, h.437).

²⁸ "...Turmarınca (?) kazâsı muzâfâtından Opar nahiyesi halkı meclis-i şer'-i şerife murâfaa olmaya usret çekilip mesafe-i baide olduğundan..." (Oral, sh.136, h.431).

²⁹ "...Mora Sancağı Beyi arz edib..." (Oral, sh.68, h.213); "... civar kadıları arz edib ..." (Oral, sh.135, h.430). Diğer örnekler için bir önceki dipnota bakınız.

³⁰ Sakız'a ilhak edilen Susam adası mesâfe-i baide olup meclis-i şer'e gitmekte ve mâl-ı miri

Rumeli Kazaskerine gönderilen H.1011 tarihli bir fermanla mevleviyet kadı-lıkları tevcih edilirken kadılık bölgesi ilave edilmemesi, bu hususun kadılık man-sıplarında azalmaya sebebiyet verdiği ifade edilmektedir³¹. Buradan kadılık böl-geleriyle ilgili düzenlemeler konusunda kazaskerin yetkisinin bulunduğu anla-şılmaktadır. Ancak bazen kazâ ilhakının veziriazam arzı ile yapıldığı da görülmek-tedir³².

Sonuç olarak, coğrafi yakınlık, idari iş ve işlemlerin yürütülmesinde kolaylık gibi çeşitli sebepler dikkate alınarak yargı çevrelerinin kurulduğunu ve değış-tirildiğini, bu işlem yapılırken o çevrenin getirmesi tahmin edilen gelirin esas alındığını, bu konudaki düzenlemelerin kazasker veya veziriazam arzıyla padişah tarafından onaylanan bir işlemle gerçekleştiğini ifade edebiliriz. Özellikle, kadı-ların tayin edildiği coğrafi bölgelerin sınırları kesin olarak belirlenmiş bir yargı çevresi olduğunu, dolayısıyla yer bakımından yetki meselesinin açıklığa kavuş-turulduğunu tespit etmek gerekir.

Osmanlı Kadısının Görevi (Dava Konusu Bakımından Yetkisi)

Yargı yetkisinin devlet başkanında / padişahta olduğu, kadıların padişah ta-rafından tayin suretiyle ve ona vekaleten görev yaptıklarını yukarıda belirtmiştik. Bu sebeple, kadılar, yargı yetkilerini padişah tarafından verilen yetki işleminden almaktadırlar. Bu bakımdan, daha önce kazaskerlik yapmış kişilerin bile bilfiil görevde olmadığı zamanlarda yargılama yetkisinin bulunmadığı muhakkaktır³³. O halde kadılar için aslolanın "yetkisizlik" olduğunu, "yetki" halinin tayin beratıy-la ortaya çıktığını ifade edebiliriz³⁴. Şeyhülislam Ankaravî'nin fetvaları arasında yer alan bir hüküm, bu hususu teyit eder niteliktedir. Buna göre, Ordu Kadılığı ile görevlendirilmiş bir kadının da ordu mensupları dışında başkalarının davasına

tahsilinde zorluk olduğu gerü ifraz olup sabık üzere müstakil kadılık olması "reâyâ ve berâyâ ve mâl-ı mîrî tahsiline evlâ ve enfâ olmağın..." mütalaasıyla kazasker tarafından arz ediliyor (Oral, sh.137, h.437).

³¹ Feridun Bey, *Münşeatü's Selâtin*, C.II, sh.225-226.

³² İpşirli, *Kadıaskerlik*, İstanbul, 1982, (Basılmamış Doçentlik Tezi), sh.142.

³³ Konuya işaret eden bir hükümde şöyle denilmektedir: "... sâbika kadiasker olup bervech-i arpalık Tırnova kazâsına mutasarrıf olan mevlanâ ... Tırnova kazâsında bazı müddeâ ve müddeâ aleyh kimesneleri Niğbolu Sancağı mütesellimi ahz idüp mücerred ahz ü celb-i mal için sen istimâ ider imişsin. İmdi bu makule haric kazâda olanların bilâ emr-i şer-i şerif davasın istimâ itmeyüp ve hilâf-ı şer-i şerif ol bahane ile bigayr-ı hakkın ahz olunan var ise itlak olu-na, diyü a'lamu'l ulema'l mukarrebîn... Rumili kadiaskerüm olan Mevlana Abdürrehim ... ta-rafından mühürlü mektub virilmeğle mucebince amel olunmak bâbında ferman-ı âli şânım sâdır olmuştur." Bkz. *Mühimme Defteri* - 90, Red. Mertol Tulum, İstanbul, 1993, sh.184, h.n.218.

³⁴ Bkz.: er-Remlî, sh.6. "... kazânın velâyeti sahib-i hilafetin izn ü icâzetiden müstefâddır. (Ebussuûd)", İnalcık, "Mahkeme", sh.149.

bakması nafiz değildir³⁵. Bu yüzden olsa gerek, tayin beratlarında oldukça kapsayıcı ifadelerle, kadıların yapacakları işler ve bakacakları davalar zikrolunmuştur³⁶. Bu belgelerde dikkati çeken husus, yetkinin kapsayıcılığını temin etmek için, yıllardır süregelen geleneğe atıf yapılmasıdır³⁷: "... kuzât-ı sâlife her neye mutasarrıf olgelmışler ise bu dahi ana mutasarrıf olub ...". Böylece yetkilendirme konusunda doğabilecek ihtilafların önü alınmaya çalışılmıştır.

Öte yandan, kadimden beri devam eden veya sonradan ortaya çıkan bazı düzenlemelerle kadıların bazı davalara bakmamaları istenmiş, daha doğrusu verilen yetki kapsamından bazı hususlar istisna edilmiştir.

Bazı genel düzenleyici işlemlerle, önceden, bir kısım görevlilerin sadece belli mahkemelerde yargılanmalarına hükmedilmiş, genel mahkemelerin bu kişileri yargılamasının önüne geçilmiştir. Mesela, ilmiye sınıfına mensup kişilerle ilgili davaların sadece Divan-ı Hümayun'da ve kazaskerler huzurunda yargılanabilecekleri belirtilmektedir³⁸. Zaman zaman kadılar, kendileriyle ilgili şikayet ve tazizler olduğunda bu fermanlara atıf yaparak başka bir yerde yargılanmamaları gerektiğini, cezaya ilişkin davalarının sadece Divan-ı Hümayun'da görülebileceğini belirtmişler, bu hususu teyid eden emir talep etmişlerdir³⁹. Kazâ bölgelerinde yerel güç odaklarının ve ehl-i örfün kadılarla ilgili şikayetleri, rahatsızlıkları zaman zaman çalışmalarını aksatacak dereceye varmıştır. Bir de yargılayanın yerel mahkemelere bırakılması onları iyice çalışamaz hale getirecektir. Kadıların bağımsızlığı bakımından bir teminat olması yönüyle Divan-ı Hümayun'da yargılanmaları önem taşımaktadır. Müderrisler için de aynı kural benimsenmiştir. Tarih kitaplarında nakledilen Divan-ı Hümayun'da yapılmış yargılamalar hep ilmiye sınıfından şahıslarla ilgilidir. Meşhur Molla Kabız'ın Divan-ı Hümayun'da yargı-

³⁵ Ankaravî, C.I, sh.370. Müellif, metinde "kadı'l-asker" ibaresini kullanmakla beraber yanda çıkma yapılarak, buradaki "kadı'l-asker" tabirinden muradın Osmanlı Devleti'ndeki kazasker kurumu olmadığı bilakis ordu kadısının kastedildiği belirtilmektedir.

³⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988, sh.112-116. Müellif farklı dönemlere ait kadı beratlarından örnekler vermektedir.

³⁷ Uzunçarşılı, sh.113.

³⁸ Feridun Bey, *Münşeat*, C.II, sh.225-226; Ahmet Lütfi, *Mir'at-ı Adalet*, İstanbul, 1304, sh.65-69. Kanunnamelerde, kadı ve müderrislerle ilgili yerel mahkemede yargılama yapılmasını engelleyen hükümlere rastlanmaktadır. "... Kadılar, müderrisler, şeyhler, imamlar, hatipler ve bunlar gibi makam ve cihat sahiplerini cezalandırmak gerekse bunu yapmayalar ... Divana arz edilirler ..." Bkz. *Zanaatkarlar Kanunu (Kanunname-i Ehl-i Hiref)*, Hzr. Abdullah Uysal, Ankara, 1982, sh.73-74. [Bu kanunname, hazırlayanın belirttiğine göre, Çorum İskilip Halk Kütüphanesi'nde 1293/1 numarada kayıtlı, 1650'den sonra kaleme alındığı tahmin olunan yazma nüshadan hazırlanmıştır. (sh.3)]

³⁹ Ankara'ya tâbi Yabanâbad Kadısı yazdığı arzuhalde, kendisinin on aydır istikamet ve adaletle görevini yürüttüğünü, bundan rahatsız olan bazı eşirrânın kendisi aleyhinde dedikodu yaptığı ve aleyhinde ferman aldıklarını halka yaydıklarını ifade ederek, kendisini kazâdan kaçırtmak istediklerini belirtmektedir. Bu sebeple kendisi ile ilgili bir iddia vaki olursa davasının İstanbul'da görülmesine dair bir ferman talep etmektedir. 1138 H. (B.O.A., Cevdet Tasnifi, Adliye, Nr:824).

landığını biliyoruz. Molla Kâbız faaliyetleriyle önemli bir olay haline geldiği için de Divan'da yargılanmış olabilir; ama onun bir müderris olduğunu unutmamak gerekir⁴⁰. Yine Divan-ı Hümayun'da yargılanan Nadaîlı Sarı Abdurrahman Efendi de bir müderristir⁴¹.

Osmanlı Devletinin yaptığı andlaşmalar ve verdiği bazı imtiyazlara göre, zaman zaman, ülke sınırları içindeki yabancıların (müste'men) da genel mahkemelerde değil, Divan-ı Hümayun'da yargılanmaları öngörülmektedir. Bir fermanla, iki Fransız müste'men arasındaki ticari ihtilafla ilgili olarak, "ahidnâme-i hümayun" gereğince davanın Divan-ı Hümayun'da görülmesi gerektiği belirtilmekte ve müste'menlerin İstanbul'a gönderilmesi emredilmektedir⁴². Bir başka belgede ise, Osmanlı teb'ası bir müslümanın, bir Fransız müste'menden alacağıyla ilgili arzuhalinde davalarının "huzûr-ı âsâfî"de görülmesi istenmektedir⁴³. Bu ikinci belgede Divan-ı Hümayun'daki yargılamalar için belli bir sınır getirilmiş, dörtbin akçenin üzerindeki davaların görüleceği belirtilmiştir. Bir yahudi müste'menin davasına da "huzur-ı âsâfî"de, yani Cuma Divanında⁴⁴ bakıldığını görüyoruz⁴⁵.

Tikveş kadısı tarafından yazılan arzuhalde, bazı davalarda, aleyhine hüküm verilen kişilerin sırf "hükkâm-ı şer'i izar" için Rumeli Beylerbeyine şikayet ettiğini, bu durumda beylerbeyilik mahallinde ihzar edilip belli miktar para alındığını, neticede kadınların itibarlarının zedelenildiğini, daha önce kendileriyle ilgili davaların Divan-ı Hümayunda görülmesi için ferman sadır olduğunu, ancak eşirrinin davalarının başka bir mahalde görülmesi için ferman alılabileceğini bu sebeple "... bir mahalde davaları görülsün deyü ferman sâdır olur ise mazmun-ı şerifiyle amel ve itibar olunmayub yine kelevvel ancak Divan-ı Hümayunda görülmek üzere ferman-ı alileri niyaz olunmaktadır." 5 Cemazıyelevvel 1137. (B.O.A., Cevdet Tasnifi, Adliye, Nr.1052.)

Suç işleyen kadınların yargılanmak üzere Divan-ı Hümayun'a çağrıldığına dair kayıtlar da bulunmaktadır. Mesela, Şeyh Muhammed Buhârî isimli şahsın kıymetli taşını hile ile elde eden Burdur kadısının İstanbul'a gönderilmesi emredilmektedir. (6 Numaralı Mühimme Defteri, hn.5) Başka bir hükümde, Malatya, Maraş ve Behisni kadınlarına, kazâ halkının şikayetleri üzerine eski Behisni kadısının tahkik edilmesi emredilirken, daha önce kadının İstanbul'da murâfaa olduğu belirtilmektedir. (6 Numaralı Mühimme Defteri, hn.1231).

⁴⁰ Molla Kâbız ve yargılanması hakkında bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul, 1998, sh.228-238.

⁴¹ Ocak, sh.243-245.

⁴² H.1073 tarihli bu ferman İzmir Kadısına gönderilmiştir. (B.O.A., Ali Emiri Tasnifi, IV. Mehmed, Nr.8000.)

⁴³ Adalar Nahiyesi Nâibine gönderilen bu hükümde, Mehmed adlı bir kişinin Ankara'da bir müste'menle alışverişinden alacağı olduğunu, kendisini kaybettiğinden sonra nihayet Adalar'da aynı milletten birinin evinde misafir bulunduğunu tespit ettiğini ve Asitaneye ihzar ile huzûr-ı âsâfîde davasının görülmesini talep ettiğini, inceleme sonunda, "ahidnâme-i hümayuna göre taife-i mezbûreden kimselerin 4000 akçeden ziyade olan davalarının Divan-ı Hümayun'da istimâ olunması, başka yerde istimâ olunmaması Frenceli'ye ihsan olunan ahidnâme-i hümayun şurûtundan olduğu, Divan-ı Hümayunum tarafından müste'men defterlerinde derkenar olunmağla... Asitane-i saadetime ihzar ve huzûr-ı âsâfîde şer'le görülüp ihkâk-ı hak olunmasıyçün...." gönderilmesi emredilmektedir. 1167/1754. *İstanbul Ticaret Tarihi-I*, Ynt. Ahmet Kal'a, İstanbul, 1997, sh.82.

⁴⁴ Davanın Divan-ı Hümayun yerine Cuma Divanı'nda görülmesinin sebebi, olay tarihinde (H.1156 / M.1743) Divan-ı Hümayun'un eski önemini kaybetmesi, yargılama ile ilgili fonksi-

Yine benzer şekilde, bazı devlet görevlilerine ve gayrimüslim din adamlarına verilen beratlarla yargılanmalarının Divan-ı Hümayun'da yapılması hükme bağlanmıştır. İstanbul Ermeni Patriği tarafından verilen bir arzuhalde, muhtemelen kiliseye ait vergilerin tahsili için gönderilen bir papazla ahali arasında ortaya çıkan ihtilafın verilen berata göre Divan-ı Hümayun'da görülmesi gerektiği belirtilmektedir (XVIII. yüzyıl başları)⁴⁶. Gayrimüslim din adamlarının davalarının önceleri yerel mahkemelerde görüldüğü, zamanla üst düzey din adamlarının davalarının İstanbul'da görülmesi için berat ve fermanlar verildiği düşünülmektedir⁴⁷. Gayrimüslim din adamları dışında kendilerine bazı görevler verilen kimselerin de beratlarında Divan-ı Hümayun'da yargılanmaları öngörülebilmekteydi⁴⁸.

Yine çeşitli sebeplerle, bazı davaların genel mahkemeler tarafından görülmesi engellenmiştir. Mesela, İstanbul'daki "hürriyet davaları"nın belli bir dönem sadece Cuma Divanı'nda görülmesi emrolunmaktadır. Aslında hür olan bir kimsenin köle taciri ile anlaşıp kendisini "köle" olarak sattırması, daha sonra hürriyet dava ederek kazanmaları suretiyle önemli yolsuzluklar yapıldığı görüldüğünden hürriyet iddiasıyla ilgili davaların "... bilfiil Rumili Kadıaskeri bulunan binefsihi istimâ ve Cuma günü huzûr-ı sadr-ı a'zamîde fasl ü hasm" edilmesi emredilmiştir (H.1168 / M.1754)⁴⁹. Cariye alım satımıyla ilgili olarak da aynı düzenleme gö-

yonlarının önemli ölçüde Cuma Divanına intikal ettirilmiş olmasıdır. Bkz.: Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, sh.90; Heyd, sh.223.

⁴⁵ "... huzur-ı âsâfide ma'kud meclis-i şer'-i münire ikame eylediği ..." Bkz. *İstanbul'da Sosyal Hayat-I*, Ynt. Ahmet Kal'a, İstanbul, 1997, sh.110. Bu belgede seyahat eden Yahudilerle ilgili bir uygulamadan söz edilmektedir. Buna göre "... devr-i kazâ eyledükde her kazânın hahamları gideceği ahar kazânun hahamlarına yanında mevcut bilcümle eşyasının defteri olmak üzere kağıd tahrir eylemek beynlerinde âdetleri.."dir. Bu uygulama mahkeme tarafından kabul görmüş ve müste'men Yahudinin böyle bir belgesi araştırılmıştır. "... müdde-i mesfûrun yedinde olup Çorlu'ya vusulünde yanında mevcude olan eşyası defteri olmak üzere Yehudi lisanıyla Çorlu hahamının Silivri hahamına tahrir eylediği kağıd terceme ..." olunmuş, buna göre diğer Yahudiler tarafından çalışıldığını iddia ettiği eşyanın belgede kayıtlı olanlar arasında bulunmadığı tespit edilmiş, neticede hırsızlık iddiası dikkate alınmamıştır.

⁴⁶ Sarıgöl kazâsına bağlı Kozana adlı köyde sakin reâyânın mal ve rusûmâtını tahsil için giden bir papaz ile köy ahalisi arasında çıkan ihtilafın verilen berat şartları mucibince mahallinde ele alınmaması, Divan-ı Hümayuna havale edilmesi için İstanbul Rum Patriği tarafından bir arzuhal yazılmıştır. Kazaskerlik tarafından arzuhalin kenarında konuyla ilgili mütalaa ve hüküm mevcuttur. Verilen beratta mevcut şartlara göre yargılamanın Divan-ı Hümayunda yapılmasının gerektiği belirtilmektedir. (B.O.A., Cevdet Tasnifi, Adliye, Nr:4150.)

⁴⁷ Daha fazla örnek için bkz.: Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul, 2004, sh.217-219.

⁴⁸ Nakşe, Sire ve Milo cezirelerine cizye toplamak üzere düka tayin edilen bir kimseye davaları olduğu takdirde bunların Divanda görülmesi hakkı tanınmaktadır. (6 Numaralı Mühimme Defteri, hn.536.)

⁴⁹ İstanbul ve Galata Kadılarına ve Haslar ve Üsküdar Nâiblerine gönderilen hükümde, hileli olarak köle satışı yapan kimselerle ilgili olarak tedbir mahiyetinde, "... hürriyet davalarını derâliyyemde bilfiil Rumili Kadıaskeri bulunan bi-nefsihi istimâ ve Cuma günü huzur-ı sadr-ı a'zamîde fasl ü hasm idüb husûs-ı mezbur mehâkimden bir mahkemede istimâ olunmamak

rılmaktadır⁵⁰. Başka bir fermada ise tefecilerle ilgili davaların sadece Rumeli kazaskerliği mahkemesinde görülmesi emredilmektedir (H.1147 / M.1735)⁵¹.

Bazı dönemlerde, belli bir miktarın üzerindeki davaların genel mahkemelerde görülmesinin yasaklandığına dair düzenlemelere rastlanmaktadır. Fatih dönemine ait bir fermada, vefat ettiği zaman mirasçısı bulunmaması sebebiyle terekenin hazineye kalması halinde, terekeden alacak iddia edenlerin belli miktarı aşan taleplerinde davanın kazaskerlik mahkemesinde görülmesi emredilmektedir. Bu konuda II. Bayezit döneminde neşrolunan fermada, önceki uygulamaya atıf yapılmakta, bir süre uygulanan bu kuralın sonra terk edildiği belirtilmekte, yeniden eski uygulamaya dönülmesi gerektiği ifade edilmektedir. Fermana göre, terekeden üçbin kuruştan az alacak iddia edenlerin talepleri mahallinde görülecek ve hükme bağlanacaktır. Üçbin kuruştan onbin kuruşa kadar alacak iddia edenlerin talepleri hakkında mahallinde tahkikat yapılacak, şahitler dinlenecek ancak hüküm verilmeyip, dava evrakı kazaskerlik mahkemesinde incelenmek üzere İstanbul'a gönderilecektir. Ne yönde hüküm verileceği kazaskerlik tarafından mahalli mahkemeye bildirilecektir. Onbin kuruş ve üzerindeki alacak taleplerine ise mahalli mahkemelerde değil, doğrudan Divan-ı Hümayun'da (veya Cuma Divanı'nda) bakılacaktır⁵².

Ayrıca, erken dönemlerden itibaren "askerî" denilen kimselerin talep ettikleri takdirde kazaskerlik mahkemesinde yargılanmasına dair bir kural bulunmaktadır⁵³.

Kadıların görev alanı dışında bırakılan davalara bakmaları görevden azilleri için bir sebep olarak gösterilmektedir⁵⁴.

içün sicillâta sebt olunmak üzere ... Rumili Kadiaskeri olan mevlana Feyzullah ... i'lam itmeğin ... fimâ ba'd hurr davası zuhûrunda istima' olunmayup Rumili kadiaskerlerine havale olunmak için işbu emr-i şerifümi mehakimde olan sicillat-ı mahfuzaya kayd-ı sebt olunup hilafına hareketden müba'adet olunmak babında ferman-ı âli yazılmışdır. H.1168/M.1754. *İstanbul Ticaret Tarihi-1*, sh.83.

⁵⁰ *İstanbul Ticaret Tarihi-1*, sh.243.

⁵¹ B.O.A., Cevdet Tasnifi, Adliye, Nr.6225.

⁵² Bkz.: Beytül-Mâl Kanunnamesi (Beytül-Mâl-i Hâssa Kanunnamesi), Akgündüz, *Kanunnameler*, C.2, sh.119-120.

⁵³ Heyd, sh.221; Şentop, *Kazaskerlik*, sh.144-145. "Mesele: Kaziaskere mufavvaz olan umûru toprak kadısı görüp hüküm eylese caiz olur mu? Elcevap: Cebr ile olmaz amma terâzi ile murâfaa edenler üzerine hükümleri nâfizdir, lakin hilafiyâtta def-i hilaf edemez." Bkz.: Friedrich Selle, *Prozessrecht des 16. Jahrhunderts im Osmanischen Reich*, Wiesbaden, 1962, sh.17. "Mesele: Müddeâleyh olan (Zeyd) askerî: ben kadiya varmazın deyim hasmı Amr: Kassâm-ı askerî huzurunda muhasama edelim demeye kadir olur mu? Elcevab: Olur. Selle, sh.18.

⁵⁴ Mehmet İpşirli, "Anadolu Kadiaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilatı Bakımından Önemi - I", *İslam Tetkikleri Dergisi*, C.VIII, cüz.1-4, (1984), sh.215. Kadı ve müderrislerin azil sebepleri sayılırken 11. maddede: "İstanbul'da görülmesi (istima' olunması) gereken Beytülmal davasını kendi kazâsında görmesi sebebiyle", denilmektedir.

Sonraki dönemlere ait olmakla birlikte, Mecelle şârihi Ali Haydar Efendi kadılarının bakmaktan men edildiği davaları saymakta ve değerlendirmektedir. Bunların önemli bir kısmı Tanzimat sonrası dönemde yapılan düzenlemelerdir⁵⁵.

Burada son olarak, Osmanlı kadılarının bugün "idari dava" olarak nitelendirilebileceğimiz bazı davalar bakımından da yetkili olduğunu ifade etmeliyiz. Ankara'da subaşı tarafından yapılmakta olan bir tahkikatla ilgili olarak cebren evinden alınıp çarşıya götürülen bir zatın, subaşı hakkında şikayetçi olup dava açtığı görülmektedir⁵⁶. Böyle bir davada, bir "askeri" olan subaşının mahkemeye görev bakımından itirazda bulunma hakkının mevcut olduğunu hatırlatmak gerekir.

Netice olarak şunu söylemek mümkündür, Osmanlı kadıları her türlü dava için genel yetkiye sahip olarak görevlendirildikleri halde, zaman zaman çeşitli düzenlemelerle belli konulardaki veya belli kişilerle ilgili ya da belli miktarlardaki davaları görmeleri hususunda sınırlandırılmışlardır. Yukarıda değindiğimiz üzere, devlet başkanının yargı ile ilgili genel yetkisi çerçevesinde bu tür düzenlemeleri yapması zaten mümkündür.

Osmanlı Kadılarının Yer Bakımından Yetkisi

Yukarıda izah ettiğimiz üzere, kadılar, sınırları belirlenmiş bir coğrafi alanda görev yapmak üzere tayin edilmekteydiler. Bu husus kazâ dairesinin kadı için getireceği hasılat dikkate alınarak düzenlendiğinden, kadıların kendi yargı çevreleri hakkında azami hassasiyeti göstermeleri böylece temin edilmiş olmaktadır. Çünkü, bir başka kadıya tahsis edilmiş yargı çevresinde yargılama yapmak, o kadının bir kısım hasılatını almak demektir. Bu sebeple kadılar arasında zaman zaman ortaya çıkan bu türden "sınır ihtilafları" mahkeme kayıtlarından izlenebilmektedir. Mesela, 1594 (Evâil-i Ramazan 1002) tarihli bir fermanla, Ankara sancağındaki Çukurcak kazâsı kadısı Yahya Efendi'nin, kendi kazâsı etrafında bulunan bazı kazâların kadılarının "bazı reaya mukaddema bizim kazâmızda sakın olur idi deyû kazâya-yı şer'iyelerin ve kısmetlerin görürüz deyû kazâma gelüb

⁵⁵ Buna göre, onbeş sene öncesine ait bir borca ilişkin davalar; borçlunun kurduğu vakfın tescilli davası; akar ve musakkafât ve mustegillât-ı vakfiyyeye dair muvazaa ve nâm-ı müsteâr davaları; mîri arazi ile tahsisat kabilinden vakıf arazilerinde senette yazılı olmayan ferağ bi'l-vefa davaları; vakfiyede kayıtlı olmayan musakkafâât ve mustegillât-ı mevkufede beslemek şartıyla meccânen ferağ davası; tapu senedinde yazılı olmayan beslemek şartıyla mîri arazi-nin meccânen ferağına dair davalar; senette yazılı olmayan rehin, şart, vefa ve istiğlal davaları hakimler tarafından görülmesi yasak davalardır. Bkz. Ali Haydar, C.IV, sh.692-693.

⁵⁶ "Subaşı tarafından zorla evinden alınıp çarşıbaşına kadar götürülen Hasan'ın şikayeti... Subaşının da Karamanlı Hasan'ı bulmak için kılavuz olarak götürdüğünü ve sonra salıverdiğini ikrarı..." Ogan, sh.100-101, Hüküm No:906. Yine, "Subaşı tarafından zulüm yapıldığını iddia eden Karamanlı Hasan'ın şikayeti..." Ogan, sh.101, Hüküm No:907.

müslümanlara ihtilal virüb mahsül-i kazâma gadr iderler" şeklinde şikayette bulunduğu belirtilerek Ankara sancakbeyi ve kadısından durumun araştırılması, eğer anlatılanlar doğru ise önlenmesi istenmektedir⁵⁷. Yine aynı tarihli bir başka fermanndan, Konur kadısının "Konur'a tabi' köylere Kırşehir kadısı bi-vech dahl idüb mahsül-i kazâma gadr ider" diye şikayette bulunduğu anlaşılmaktadır⁵⁸. Bir başka hükümde de Toturga kadısı Taraklı Yenicesi kadısı tarafından kendi yargı çevresine müdahale etmesi sebebiyle şikayet edilmiştir⁵⁹. Böylece yargı çevrelerinin korunması farklı bir yöntemle teminat altına alınmış olmaktadır.

Kural olarak, her kadı ancak kendi kadılığındaki davalara bakabilirdi. Bu, kadıların sadece kendi yargı çevrelerinde ikamet eden kişilerin davalarına bakacağı anlamına gelmemektedir; onlarla beraber misafir olarak da olsa yargı çevresinde bulunan her şahıs davalı veya davacı olma hakkını haizdir. Bir başka ifadeyle, kadı kendi yargı çevresinde oturan her şahıs üzerinde kazâ selâhiyetini hâizdir; yani davalı, kadının yargı çevresinde bulundukça bir yetki itirazı yapamaz; nere ahalisinden olursa olsun, velev ki, misafir olarak bir kadının yargı çevresi içinde ise ora mahkemesine davalı sıfatıyla dava edilebilir⁶⁰.

Hukuk doktrininde de genel yetki kuralıyla ilgili bir tartışma vardır. Davacı ve davalı aynı konulara bakmaya selâhiyetli ama yargı çevreleri (yetki) bakımından farklı iki mahkemeden birini seçmek durumunda olurlarsa, hangisinin tercihine itibar edileceği konusunda değişik görüşler vardır⁶¹. Tercih edilen, fetvada esas alınan, davalının seçtiği mahkemenin yetkili olduğu görüşüdür⁶²; buna göre, "berâet-i zimmet asıl" olduğundan davalı borçtan ve mükellefiyetten beridir; kendisine bir meşakkat yüklenmesi doğru olmaz. Diğer görüş ise davacının tercih ettiği mahkemenin esas alınacağını ileri sürer⁶³.

⁵⁷ Ergenç, sh.82. (Ankara Şer'iyye Sicilleri, V/1146'dan naklen).

⁵⁸ Ergenç, sh.83. (Ankara Şer'iyye Sicilleri, V/1157'den naklen).

⁵⁹ İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadısı, Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.XXX, No:1-4, (Mart-Aralık 1975), sh.122, dpn.24.

⁶⁰ Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, (4. Bası), Ankara, 2002, sh.333.

⁶¹ Fahrettin Atar, *İslam İcra ve İflas Hukuku, (İcra)*, İstanbul, 1990, sh.297.

⁶² Ali Haydar, C.IV, sh.702. Bu görüş Hanefi hukukçulardan İmam Muhammed'in görüşüdür, Mecelle tarafından benimsenen de bu görüştür (md.1803). Başka bir hususla ilgili olmakla beraber davalının tercihlerine itibar edildiğini göstermesi bakımından Ebussuûd Efendi'nin bir fetvasını zikretmek uygun olacaktır: "Mesele: Zeyd-i Hanefi gâib iken fevt olub Şâfi'i olan dâinleri cümle verese gâib iken deynlerini isbat edüb Şâfi'i kadısı hüküm edüb ba'dehü Hanefi kadısı tenfiz eylese şer'an makbule olur mu? Elcevab: Olmaz. Kuzât-ı memalik-i mahmiyye müdde'a aleyh mezhebine muhalif hükümden memnu'durlar. İmza ve tenfiz dahi lağvıdır." Akgündüz, *Kanunnameler*, C.IV, sh.51. Ayrıca, fetva altında Kadıhan isimli kitaptan şu cümle nakledilmiştir: "Muhammed'e göre kadı için itibar edilmesi gereken müddeâaleyhtir, fetva buna göredir." Ayrıca bkz. Ankaravî, C.I, sh.370: Müellif, dört mezhebe göre kadıların bulunduğu Kahire gibi yerlerde, davacının mesela Şâfiî kadıyı, davalının ise Maliki kadıyı tercih etmesi halinde davalının seçimine uyulacağını belirtmektedir.

⁶³ Ali Haydar, sh.702. Bu görüş, yine Hanefi hukukçulardan Ebu Yusuf'un görüşüdür.

Kadı kendi yargı çevresinde misafir olarak bulunan kişilere karşı açılan deyn ve menkul davalarına bakabilir. Mesela İstanbul hakimi Edirne halkından olup bir iş dolayısıyla İstanbul'da geçici olarak oturan iki şahsın davasına bakmaya yetkilidir. Yine İstanbul'da oturduğu halde Edirne'ye giden bir şahıs aleyhine Edirne'li bir şahsın Edirne hakimliğinde bir alacak davası açması mümkündür⁶⁴.

Burada bir hususa dikkat etmek gerekmektedir. Kadıların kendi yargı çevrelerinde ikamet eden şahıslarla ilgili her tür davaya bakmaya yetkili oldukları hususunda bir tereddüt ve tartışma yoktur. Geçici olarak bir yargı çevresinde bulunan kişiler üzerinde yargı yetkisinin bulunup bulunmadığı hususunda ise farklı bilgiler olduğu görülmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz üzere, genel kural esas alınarak, bir itirazda bulunmadığı takdirde başka yargı çevresinden olan bir "misafir" davalının yargılanması mümkündür. Ancak "misafir" davalı yetki itirazında bulunursa yargılama yapılabilir mi? Dipnotta zikredilen Ebussuûd Efendi'ye ait fetvaya göre, "Kuzât vilayetlerine bir maslahat için gelen âfâkilerin üzerine cebren hükümet ile mezunlardır". Özellikle İstanbul'da geçici olarak da olsa bulunan herkes üzerinde İstanbul kadısının, gerekirse, cebren yargı yetkisi bulunduğu açık olarak belirtilmiştir⁶⁵. Ancak, yine başka bir fetvada, davalının rızası olmadığı veya itiraz ettiği hallerde tâbi bulunmadığı yargı çevresinde yargılanmasının caiz olmadığı ifade edilmektedir⁶⁶. Buradaki mevcut problemin halli için bazı görüşler ileri sürülebilir. Bunlardan ilki, yargı çevresinde ikamet etmeyenlerin davalarını

⁶⁴ Ali Haydar, C.IV, sh.708-709. Ebussuûd Efendi'nin Ma'ruzât'ında yer alan bir fetva bu hükmü beyan etmektedir: "Mesele: Zeyd-i müddeî ile amr-ı müddeâleyh bir kadılıktan olup âhar kadılıkta cem' olduğda Amr'ın rızası yok iken cebrile kadıya iletüb şahidler ikamet idüb müddeâsın hükm itdürse âhar kadının hükmî nâfiz olur mu? Elcevab: Olur. Kuzât vilayetlerine bir maslahat için gelen âfâkilerin üzerine cebren hükümet ile mezunlardır." Selle, sh.18; Akgündüz, *Kanunnameler*, C.IV, sh.51. Bu fetvadaki "cebr" kaydını ihtiva etmeyen bir hüküm Ankaravî'de yer almaktadır. Bkz.: Ankaravî, C.I, sh.371. Müellif, davanın "ayn veya deyn"e müteallik olması halinde ise hükmün tartışmasız sahih olduğunu, başka bir yargı çevresindeki akara ait olması halinde ise hükmün sıhhatinin tartışmalı olduğunu belirtir.

⁶⁵ Ebussuûd Efendi'ye ait fetva şöyledir: "Mesele: Rumeli ve Anadolu'nun re'ayasından garib olub mahruse-i İstanbul'da münaza'a edenler ,mahruse-i mezbura kadısına murafa'a etmek istediklerinde hasm ibâ eylese cebren ihzar eyleyüb istima-ı dava eylese hükmî şer'an sahih ve nâfiz olur mu? Elcevab: Olur. Mahruse-i mezbure mecma'-ı memalik-i erbab-ı hukukun bunda hukukî istifa olunmayacak sonra birbirini bulmakda harec-i azim lazım gelmeğin se-ne 945 evailinde sefer-i humayuna gidilmeden İstanbul hakimi taht-ı kazâsında bulunan garibde cebren hükm eyleye deyu ferman-ı sultani varid olmuştur." Akgündüz, *Kanunnameler*, C.IV, sh.55.

⁶⁶ Ebussuûd Efendinin başka bir fetvası şu şekildedir: "Mesele: Zeyd-i Yahudi İstanbul'dan bir maslahat için Galata'ya vardıkda, Amr-ı Nasrani üzerinde: 'hakkım var, Galata kadısına varalım', dedikde, Zeyd: 'benim kadım İstanbul kadısıdır, ona varalım' demeğe kadir olur mu? Elcevab: Olur." Selle, sh.18. Yukarıda 55 numaralı dipnotta Kâdihan isimli kitaptan nakledilen görüşün benzeri bu fetvanın akabinde Bezzâziyye'den naklen verilmektedir: Bir şehirde iki kadı mevcut ve iki kişi arasında ortaya çıkan bir dava her iki kadıya birden arz edilse ... imam Muhammed'e göre kadı için müddeâleyhe itibar etmek gereklidir, fetva da bu görüş üzerinedir. Bkz.: Aynı yer.

"cebren" dinleme yetkisinin İstanbul kadısına mahsus olduğu görüşüdür; ancak genel olarak bütün kadılarının bu şekilde yetkili olduğunu belirten fetvaların mevcudiyeti karşısında bu görüş isabetli olmayacaktır. İkinci bir görüş, fetvalar arasında zaman bakımından farklılık olması ihtimaline dayandırılabilir; bunun tespiti ise elimizdeki bilgilerle mümkün gözükmemektedir. Son ve isabetli olduğunu düşündüğümüz bir izah ise, başka bir yargı çevresinde geçici olarak bulunanların "cebren" yargılanabilmelerinin, belli bir süre orada oturmaları sebebiyle tabi oldukları yargı çevresinde yargılama yapılmasında zorluk bulunan hallere münhasır olduğu şeklindeki izahtır. Buna göre, eğer davalının, tabi olduğu yargı çevresinde yargılama mümkün ise, başka yerde yapılacak yargılamaya itiraz etme imkanı bulunmaktadır⁶⁷.

Kadılar başka bir yargı çevresinde bulunan arazi ve akarla alakalı davalara da bakabilir. Bazı hukukçulara göre ise bu halde de davalının o kadının yargı çevresinde ikamet etmesi gerekir. Bu takdirde kadı, hükmettiği husus hakkındaki ila-
mın icrasını yapmak üzere o arazi ve akarın bulunduğu kazânın kadısına yazı gönderir⁶⁸.

Ancak kadı, kendi yargı çevresinde gerek misafir ve gerekse devamlı olarak oturmayan bir davalıya karşı açılan davaya bakamaz. Mesela bir kişi İstanbul mahkemesinde Çatalca'da oturan kişi aleyhine alacak davası açamaz. İstanbul mahkemesi o kişiye davetiye çıkartamaz, onu mahkemeye zorla getirtemez⁶⁹.

Mahkeme kayıtlarından, farklı bir yargı çevresinde ikamet eden davalıya karşı, davacıların o yere giderek dava açtıkları anlaşılmaktadır. Mesela, Çankırı kazâsının bir köyünde ikamet eden bir kişinin, Ankara kazâsında ikamet eden bir askeriye karşı davasını Ankara kadılığında açtığını görüyoruz⁷⁰. Yine, bir davacı Ankara'da ikamet eden bir kişiden satın aldığı merkebin Kayseri'de başka biri tarafından temellük davası ile elinden alınması üzerine, rucu davasını Ankara kadılığında açmıştır⁷¹.

⁶⁷ Ali Haydar'ın izahını bu şekilde anlamak mümkün görünüyor. C.IV, sh.702.

⁶⁸ Ankaravî sh.371; Ali Haydar, C.IV, sh.708.

⁶⁹ Ali Haydar, IV., 702-709.

⁷⁰ "Kangırı'ya bağlı Sankürd köyünden Ali'nin Kaabil Kethuda'ya teslim olunan köle üzerinde mülkiyet iddiası... evâil-i Şevval 991." Bkz.: Halit Ongan, Ankara'nın 1 numaralı Şer'iyye Sicili, Ankara, 1958, sh.66, Hüküm No:450. Kaabil Kethuda'nın Ankara'da mukim olduğunu gösteren kayıtlar aynı sicilde mevcuttur: "Kaabil Kethuda'dan Ankara kadısına... Tezkere... Kasaba nahiyesi Subaşı Abdülğani bu defa başka hizmete alındığından yerine Mürüvvet'in tayin edildiği, Sancak Bey'ine ait badihava ve sair mahsulün bu Subaşıya zaptettirilmesi hususunda himmet edilmesi... el-muhibb-i muhlis Kaabil Kethuda..." Aynı eser, sh.120, Hüküm No:1108, benzeri bir hüküm için bkz.: sh.118, Hüküm No:1093.

⁷¹ "Z. Merdek oğlu Hoca'nın (?) Abbas oğlu H. Veli'den satın aldığı fakat Kayseri'de iken sahibi çıkarak hükmi-i hakimle elinden alındığı merkep hususunda davası ve elindeki hükmün suretini ibraz ettiği..." Ongan, sh.71, Hüküm No:509. Aynı olayla ilgili nihai hükmün özeti şu

Ceza davalarında ise suçun işlendiği yer mahkemesinin yetkili olduğunu söyleyebiliriz⁷². Yargılamanın adil bir şekilde gerçekleşeceği hususunda şüphe mevcut olursa, padişahın emriyle yargılama yeri değiştirilir, bazen başka bir kadılık, bazen de Divan-ı Hümayun davaya bakardı⁷³.

998 H. (1590 M.) tarihli bir kadı beratında, "... ve beylerbeyi ve sancakbeyi mektublariyle ve kul göndermeleriyle hâric-i kazâda kaziye istimâ etmeyeler. ..." denilerek⁷⁴ kadılar yargı çevreleri dışında dava dinlememek hususunda ikaz edilmektedir. Ancak, kadıların padişahın hususi bir hükmü ile başka bir yargı çevresindeki davalara bakabileceklerini belirtmek de gerekir⁷⁵.

Sonuç

Ana hatlarıyla İslam hukukunun belli bir tarihi dönemdeki uygulaması olarak kabul edebileceğimiz Osmanlı hukuk düzeninin yargılamaya ilişkin hükümleri, yargı yetkisinin diğer devlet fonksiyonları gibi devlet başkanına ait olduğu anlayışından hareketle oluşturulmuştur. Devlet başkanı tarafından tayin edilen ancak kamu adına görev yapan kadıların hukuki statüsü vekalet ilişkisi temelinde düşünülmüş, bu çerçevede tayin, görev ve yetki ile ilgili hususlar düzenlenmiştir. Genel kural, kazânın zaman, mekan ve bazı hususlarla takyid edilebileceği şeklindedir.

İlk dönemlerden itibaren, yargı çevreleri belli esaslar dahilinde kesin sınırlarıyla belirlenmiş, kadılar konu ayrımı yapılmaksızın kural olarak bütün davalar bakımından görevli kabul edilmişken, zaman içinde şartların gerektirdiği bazı sınırlamalar ortaya çıkmıştır. Belli kişiler, suiistimale açık bazı konular ve belli miktarın üzerindeki bazı davalarla ilgili yargılama yetkisinin genel mahkemelerin görev alanından çıkartıldığı, daha adil yargılama yapması beklenen Divan-ı Hümayun ve Kazaskerlik gibi mahkemelere verildiği tespit edilmektedir.

Yer bakımından yetki hususunda da, davalının bulunduğu yer mahkemesinin esas alındığını, ancak gayrimenkullarla ilgili ve bazı özellik taşıyan davalar için farklı kurallar belirlendiğini söylemek mümkündür.

şekildedir: "Kayserili Z. Merdek oğlu Hoca'nın elindeki merkebe bir başkasının sahip çıkıp dava etmesi üzerine bedelini Abbas oğlu H. Veli'den istediği ve H. Veli'nin ödemesine dair hüküm..." Ongan, sh.72-73, Hüküm No:528.

⁷² Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, İstanbul, 2004, sh.37. Sanığın ele geçirildiği yer mahkemesinde değil de suçun işlendiği mahkemede yargılandığına örnek olarak, Mısır kadısının talebiyle bir sanığın Galata mahkemesince tutuklanmasını gösterebiliriz. Bkz. Akman, sh.38, dnp.17.

⁷³ Akman, sh.37-38.

⁷⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye*, Ankara, 1988, sh.86.

⁷⁵ İnalçık, "Mahkeme", sh.149.

Son olarak belirtmek gerekir ki, kadıların görev ve yetkileriyle ilgili düzenlemeler değişmez hükümler değildir; ihtiyaçlar ve zaruretler çerçevesinde farklı kurallar belirlemek her zaman yasama yetkisi içinde mütalaa edilebilir. Nitekim mevcut kurallar da bu yetki çerçevesinde ortaya çıkmıştır.